

Алеся ДОЎГАЛЬ

ЛЕКСІЧНЫЯ СРОДКІ АБАЗНАЧЭННЯ ЭМОЦЫЙ

Камунікацыйны аспект маўлення прадугледжвае не толькі абмен інфармацыяй паміж удзельнікамі гаворкі, але і выяўленне стаўлення чалавека да таго, пра што ідзе размова. У моўнай сістэме ёсць комплекс сродкаў для перадачы эмоцый чалавека: інтанацыя, адпаведная лексіка, пэўныя афіксы, сінтаксічныя канструкцыі. Найбольш даследаваны ў эмацыйным плане лексічны пласт мовы.

Пытанні эмацыйнай лексікі закранаюцца пры вывучэнні стыляў маўлення, лексічнага складу моўнай сістэмы, словаўтваральных сродкаў (з V класа). Важна, каб школьнікі не толькі засвоілі тэарэтычныя звесткі пра разнастайнасць эмацыйнай лексікі і асаблівасці яе функцыянавання, але і навучыліся выкарыстоўваць адпаведныя моўныя адзінкі ў маўленні.

Пры азнаямленні са стылямі маўлення эмацыйная лексіка разглядаецца як прымета пэўнага функцыянальнага стылю. Найбольш актыўна такая лексіка ўжываецца ў гутарковым стылі, што абумоўлена зместам і мэтамі выказвання. Вуснае маўленне знайшло адлюстраванне ў мастацкай літаратуры (стварэнне мастацкага вобраза, перадача перажыванняў, пачуццяў герояў). Праекцыя жывога маўлення ў мастацкіх тэкстах – гэта дыялогі, якія ў значнай ступені перадаюць асаблівасці чалавечых зносінаў моўна-мастацкімі сродкамі. Актыўна выкарыстоўваецца эмацыйная лексіка і ў публіцыстычным стылі, што звязана з асаблівасцю мовы масавай камунікацыі (газеты, радыё, тэлебачанне) – уздзеянне на розум чытачоў (слухачоў) шляхам лагічных доказаў, а на пачуцці – праз эмацыйнасць і вобразнасць маўлення. У мастацкіх і публіцыстычных тэкстах эмацыйнасць можа стварацца не толькі дзякуючы агульнапрынятым лексемам, але і з дапамогай індыўідуальнай моўнай творчасці пісьменніка або публіцыста – праз ужыванне аказіяналізмаў: *нештавед* (К. Крапіва); *замятуха* (М. Зарэцкі); *непатрэбшчына* (І. Гурскі); *Страхалюд* (В. Быкаў); *смяява*, *смяяніца*, *смяюнна* (Я. Сіпакоў); *рагачвары*, *рагачма*, *урагочвацца* (А. Разанаў) і інш. Навуковы і афіцыйна-справавы стылі пазбаўлены эмацыйнасці, што абумоўлена дакладнасцю і аб'ектыўнасцю моўнага выкладу, лагічнасцю і сцісласцю.

Лексічны пласт мовы – гэта складаная неаднародная сістэма, у межах якой словы аб'ядноўваюцца ў групы на падставе той ці іншай прыметы. Так, паводле сферы ўжывання словы падзяляюцца на стылістычна нейтральныя (агульнаўжывальныя) і стылістычна афарбаваныя (функцыянальна абмежаваныя), якія вывучаюцца ў VII класе. Да стылістычнага размежавання лексікі адносіцца дыферэнцыяцыя слоў паводле эмацыйнай афарбоўкі: наяўнасць у змесце асобных слоў тых або іншых эмацыйных значэнняў (ласкавасць, пяшчотнасць, паблажлівасць, абразлівасць і інш.) дазваляе нейтральную лексі-

ку проціпаставіць эмацыйнай. Такого кшталту словы могуць пазначацца ў слоўніках адпаведнымі лексікаграфічнымі паметамі: *ласк.* (ласкальнае), *груб.* (грубае), *пагард.* (пагардлівае), *зневаж.* (зневажальнае), *іран.* (іранічнае), *лаянк.* (лаянкавае), *разм.* (размоўнае) і інш.

Функцыянальна-семантычны аналіз эмацыйнай лексікі дае магчымасць вылучыць дзве групы слоў, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння пачуццяў, перажыванняў чалавека, яго адносінаў да аб'ектаў маўлення: 1) словы, што называюць эмоцыі, 2) словы, што выражаюць эмоцыі.

Да першай групы належаць словы рознай часцінамоўнай прыналежнасці, якія толькі даюць назвы эмоцыям чалавека, але самі іх не выражаюць. Гэта дзеясловы, што абазначаюць розныя адценні чалавечых пачуццяў: стан чалавека (*плакаць*, *радавацца*, *сумнявацца*), стаўленне да іншых (*кахаць*, *перажываць*, *спачуваць*), уздзеянне на іншых (*веселяць* кагосьці, *здэкавацца* з кагосьці), знешнія праявы эмоцый (*абдымацца*, *чалавацца*) і інш. У складзе назоўнікаў вылучаюцца словы, што 1) абазначаюць эмоцыі (*смах*, *паголя*, *ропач*, *агіда*), 2) называюць людзей, якія перажываюць эмоцыі (*адналюб*, *песіміст*) або з'яўляюцца аб'ектамі пачуццяў (*мілы*, *суджаная*) і інш. Прыметнікі могуць называць эмацыйна-псіхічныя ўласцівасці асобы ці яе стан (*радасны*, *ласкавы*, *міласэрны*, *задаволены*, *сардэчны*). Прыслоўі, відавочна, абазначаюць эмацыйную прымету пэўнага дзеяння (*сумна* <*гаварыць*>, *шчыра* <*смяяцца*>, *пяшчотна* <*паглядаць*>). Прэдыкатывы (словы катэгорыі стану) – галоўныя члены безасабовых канструкцый – гэта назвы станаў чалавека (*добра*, *шкада*, *баязна*, *страшна*).

Другую групу складаюць словы, што выкарыстоўваюцца для непасрэднага выражэння эмоцый. Найбольш лаканічныя словы – сігналы чалавечых перажыванняў – выклічнікі, адметнасць якіх у тым, што яны не маюць прадметна-лагічнага значэння, а з'яўляюцца толькі знакамі для перадачы эмацыйна-валявых рэакцый асобы. Эмацыйныя выклічнікі (*ах!*, *эх!*, *ой!*, *ай!*

Алеся Валер'еўна Доўгаль – аспірантка кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Закончыла Рагачоўскае педагагічнае вучылішча (1998), філалагічны факультэт БДУ (2003).

ай!, о-ё-ёй!, вой!, у-у-у!, фу!, Божа!, прабач!, дзякуй! і інш.) здольныя перадаваць шырокі спектр чалавечых пачуццяў: ухваленне, радасць, захапленне, задаволенасць, здзіўленне, сумненне, шкадаванне, папрок, пратэст, гнеў, іронію, насмешку, недаўменне, спалох і інш. Дакладны сэнс гэтых знакаў рэалізуецца толькі ў пэўным кантэксце ці канкрэтнай сітуацыі.

Ролю эмацыйных актуалізатараў у маўленні выконваюць эмацыйна-экспрэсіўныя часціцы, якія самі па сабе не маюць ярка выражанага лексічнага значэння: іх значэннем лічыцца тое дадатковае адценне, якое яны надаюць моўным адзінкам. Сярод часціц вылучаюцца тыя, што ўжываюцца для непасрэднага выражэння пачуццяў і перажыванняў чалавека (*ну, ну і, што за, вось табе і на, ай ды, куды, як і інш.*): *Ну і зіма!; Што за голас!; Вось табе і на! Паехала і не развіталася*, а таксама тыя, што выкарыстоўваюцца для ўзмацнення значэння паўназначных лексем (*нават, так, такі, ж, жа, ды, і, ні, аж, ужо, усё, сабе і інш.*): *Нават міла выглядае; Такі зробіў па-свойму; Як жа без цябе?!*

У семантыцы паўназначных лексем (назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў), якія ўжываюцца для выражэння пачуццяў, эмацыйны кампанент можа прысутнічаць у лексічным значэнні слова: *аб'ядзенне, карыфей, жэўжык, ёлупень, маляўнічы, пекны, самавіты, плёвы, прасцецкі, знацца, чайпсці, цяляпаць і інш.*

Эмацыйны патэнцыял некаторых лексічных адзінак рэалізуецца ў межах пэўнага кантэксту: у маўленні актыўна ўжываюцца назвы нябесных святлаў, жывёлаў, птушак, раслін, прадметаў хатняга ўжытку і іншага ў дачыненні да эмацыйна-адзначнай характарыстыкі чалавека — метафарычных найменні (*зорка, свіння, казёл, курыца, арол, пава, краска, ружа, дуб, бочка, калода і інш.*).

Лексічная эмацыйнасць можа мець свае фармальныя паказчыкі — словаўтваральныя афіксы, якія надаюць слову пачуццёвую афарбоўку: суфіксы (*хлапчанё, мядзведзік, хітруга, дачушка, матульча, гарачка, блізенька, страшэнна, танклявы, малюсенькі, глыбозны і інш.*), прыстаўкі (*папісваць, папасмяцца, экстраклас, безладзь, супермодны і інш.*), конфіксы (*неразбярыха, недаростак, падонак і інш.*). Эмацыйная семантыка ўласцівая складаным словам (*дабрадзей, прайдзісвет, пустабрэх, мілавідны, лапавухі, галаштанны і інш.*).

Эмацыйна афарбаваная лексіка можа ўключацца ў сінанімічныя рады, дзе дамінантай выступае нейтральнае слова (*прыгожы — дзівосны, чароўны; дзіця — малеча, дзіцятка; адзенне — лахманы, транты і інш.*), аднак ёсць і такія словы, што не маюць адпаведных нейтральных пар (*хам, лухта, вісус і інш.*).

Актыўнае ўжыванне сродкаў мовы для перадачы эмоцый (ці то для апісання, называння сваіх пачуццяў, ці то для выражэння) спрыяе павелічэнню значнасці і змястоўнасці моўных зносінаў, робіць маўленне выразным і натуральным. Трапнае ўжыванне эмацыйнай лексікі нярэдка выступае вызначальным крытэрам для дакладнага разумення нашых пачуццяў. Ніжэйпрыведзеныя практыкаванні скіраваны на распазнаванне эмацыйнай

лексікі ў тэкстах, дарэчнае яе выкарыстанне, на фармаванне ўмення ствараць эмацыйныя словы, а таксама вызначаць спосабы і сродкі абзначэння эмацыйнай семантыкі ў межах лексемы.

Практыкаванне 1. Прачытайце ўрыўкі з твораў беларускіх пісьменнікаў і вылучыце ў іх эмацыйныя словы.

1. Расла на ўзлеску каліна. Была, была ўсё маленькай ды раптам, зусім неяк непрыкметна, вырасла. Зацвіла белым цветам, закрасавала — на дзіва і зайздрасць усім суседнім дрэвам.

— Ф-фарсуха, — пазіраючы на яе, аж трэсліся ў лажку асіны. Яны былі заўсёды бледныя і зялёныя, і заўсёды ім было холадна.

— Падумаеш, выстраілася, — шапталі хмурыя яліны. Яны насілі цёмнае адзенне і размаўлялі толькі шэптам.

Толькі старая яліна-казачніца спачувальна пазірала на каліну-прыгажуню і жаласна ківала галавой:

— Пацвіце, пакрасуецца ды завяне. Не яна першая, не яна апошняя... Па лесе гуляе бура, ломіцца грубая жывёла, чалавек ходзіць... А ў яго нядобрыя рукі. Ён ломіць і крышыць усё, што ні стрэне на дарозе...

А. Васілевіч. Калінавая рукавічка.

II. Углядаемся мы з дзедам праз акно і нічога не можам разабраць.

Ці не зайчыка пастух злавіў? — падаў думку дзед.

Тут я бягом кінуўся да Ігналя, а следам за мною Надзейка, мая меншая сястрычка. А Ігналь спыніўся так паважна сярод вуліцы, шарачка да грудзей туліць ды пяшчотна так гладзіць яго.

— Ой, які прыгожанькі... Міленькі... Глядзі, Алесь! — радасна кажа мне сястра.

— Магу падарыць, — усміхаецца Ігналь.

— Дзякуй вам! — Надзейка кінулася да шэранькага, ды пастух не адразу аддаў зайчыка.

— Падарыць магу з адной умоваю, каб вы яго вылечылі. У зайчыка хворыя заднія лапкі. Нейкі злачынца падбіў яго... Летам на зайца паляваць забаронена, а той страляў, мабыць. Зайчыку цяпер асаблівы догляд патрэбен. А мне самому часу няма... Бярыце...

П. Кавалёў. Жыві сабе, зайчык!

• Выпішыце з тэкстаў словы, якія перадаюць эмоцыі. Ахарактарызуйце выпісаныя словы паводле: а) часцінамоўнай прыналежнасці; б) іх эмацыйнасці (станоўчая / адмоўная характарыстыка). З дапамогай якіх сродкаў, акрамя лексікі, перадаецца эмацыйнасць?

Практыкаванне 2. Прачытайце словы. Якім чынам перадаецца эмацыйная семантыка? Пазначце словаўтваральныя афіксы.

Чуласць, дарожанька, халадэча, красуня, здаравенны, скеміць, шчасце, кіслявы, расплакацца, мазня, вясёлы, абяцанка, памалюсеньку, бальшун, пісулька, зоранька, адмоўны, ціхутка, добра, замораны, каханенькі, узрадавацца, зіркаты, хіхікаць, даражэнькі, шупукацца, галубок, сэрцайка, шыгануць, самотнасць, страхоцце, папанаехаць, шалёны, рачулка, цёпленька, страх, хвацкі.

Практыкаванне 3. Якія сінонімы нейтральныя, а якія — эмацыйна афарбаваныя? Абгрунтуйце свой выбар.

